

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.14.501 диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 811.512.1 (575.2) (043.3)

Чолпонкулова Гулзат Боромбаевна

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ
КОНЦЕПТУАЛДЫК ТАЛДООНУН НЕГИЗДЕРИ
(«Сөз» концептинин негизинде)**

10.02,06 - түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2015

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин түрк филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору
Дербишева Замира Касымбековна

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Мирзахидова Миясар Инамжановна

филология илимдеринин кандидаты
Конурбаева Роза Эсенамановна

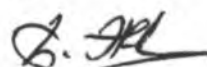
Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы, дареги: 722200, Каракол ш., Ж. Абдырахманов көч., 103.

Диссертациялык иш 2015-жылдын 24-февралында саат 10:00до К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.14.501 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Диссертациялык иш менен К. Карасаев атындагы БГУнун илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720044, Бишкек ш., Тынчтык проспекти, 27.

Автореферат 2015-жылдын 22-январында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Б. А. Жайлообаев

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз жана түрк тилинде когнитивдик ыкма боюнча илимий изилдөө иштери жаңыдан гана колго алынууда. Кыргызстанда бул тармакта саналуу гана илимий эмгектер бар.

Когнитивдик лингвистиканын негизги изилдөө ыкмасы – концептуалдык талдоо. Бул ыкманын жолдорун көрсөтүү максатында кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептин изилдөө зарылчылыгы келип чыкты. Аталган концептке концептуалдык талдоо жүргүзүү менен, бул тектеш элдердин дүйнө таанымындагы жалпылыктар менен айырмачылыктарды, кылымдардан бери элдин аң-сезимине сиңген улуттук ой жүгүртүү өзгөчөлүгүн, дүйнөгө болгон көз карашын, жүрүш-туруш эрежелерин, моралдык баалуулуктарын, жаратылыштагы кубулуштарды кабыл алуу жолун, ааламды өздөштүрүү касиетин, маданий өзгөчөлүктөрүн ж.б. аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Дүйнөлүк ааламдашуу процесси жүрүп жаткан азыркы учурда мындай илимий иштин аткарылышынын өзү Кыргызстан менен Түркия мамлекеттеринин ортосундагы шериктештикти бекемдөөгө мүмкүнчүлүк түзөт. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концепти алгачкы жолу ушул диссертациялык иште колго алынып жатканы түркология илими үчүн иштин маанилүүлүгүн шарттайт. Бүгүнкү күндө тил илиминде жемиштүү болуп эсептелген концептуалдык талдоонун принциптеринин кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин материалына таянып, илимий негизде изилдөөгө алынышы теманын актуалдуулугун түзөт.

Диссертациялык иштин темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргызстандагы жалпы илимий жана мамлекеттик изилдөө программаларына шайкеш келет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты: кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин материалынын негизинде концептуалдык талдоонун негиздерин, принциптерин аныктоо.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

1. Когнитивдик лингвистика илиминин келип чыгыш тарыхын, изилдөө объектисин аныктоо;
2. Когнитивдик лингвистика багытында жазылган кыргыз, түрк, өзбек, казак жана орус изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектерин иликтөө;
3. Концептуалдык талдоонун усул-ыкмасына таянып, концептин түзүлүшүн жана мазмунун аныктоо;
4. Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концептин уюштурган лексиканы, фразеологизмдерди жана паремияларды концептуалдык лингвистика илиминин чегинде изилдөө;
5. Концептуалдык талдоонун негизинде кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин лингвомаданий өзгөчөлүгүн, окшоштук жана айырмачылыктарын белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Кыргыз жана түрк тил илиминде когнитивдик лингвистика илиминин чегинде концептуалдык талдоо жүргүзүү алгач ирет бул иште колго алынды. Аталган тилдерде «сөз» концептине талдоо жүргүзүп, кыргыз тил илиминде алгачкы жолу концептуалдык талдоонун изилдөө модели сунушталды. Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концептин уюштурган тил бирдиктери системага алынып, эки тилдеги маани, колдонулуш, уюшулуу жагындагы жалпылык жана айырмачылыктар аныкталды.

Иштин практикалык баалуулугу. Иште колдонулган концептуалдык талдоо ыкмасына таянуу менен кыргыз эли үчүн баалуу болгон бардык концепттин түзүлүшүн жана мазмунун изилдөөгө болот. Топтолгон факты-материалдардын пайда болуш, өзгөрүш жана колдонулуш өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн бул эмгекти лексикографтар сөздүк түзүүдө колдоно алат.

Кыргыздардын жана түрктөрдүн дүйнө таанымы, жүрүш-туруш эрежелери, калыптанып калган түшүнүктөрү, улуттук өзгөчөлүгү, социалдык-маданий турмушу тууралуу маалыматтар кеңири камтылгандыктан, бул эмгекти когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика жана лингвомаданият таануу багытында изилдөө иштерин жүргүзүүдө илимий булак катары пайдаланса болот.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Ар бир тилде элдин тарыхы, маданияты, баалуулуктары ж.б. улуттук өзгөчөлүктөрү камтылган. Концептуалдык талдоонун натыйжасында дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы аныкталат.

2. Айлана-чөйрөдөгү, дүйнөдөгү айрым кубулуштардын, көрүнүштөрдүн, заттардын ж.б. образдары, түшүнүктөрү адам баласынын аң-сезиминде концепттер аркылуу калыптанат. Мындай концепттерге улуттук өзгөчөлүктөр сиңип, укумдан-тукумга мурастык түшүнүктөр катары өтөт.

3. «Сөз» концепти – бул лингвомаданияттык концепт. Кыргыз жана түрк элдеринин жашоосунда маанилүү болгондуктан, «сөз» концептин аталган улуттардын маданиятынан бөлүп кароого мүмкүн эмес.

4. «Сөз» концептин уюштурган лексика-фразеологиялык сөз айкаштарындагы жана паремиядагы *зоонимдер, канаттуулардын аталыштары, даам-татым аталыштары, артефакттар, фитонимдер* жана *соматизмдер* эки тектеш тилде универсалдуу жана улуттук өзгөчөлүктөргө ээ.

5. Концепт – көп катмардан турган түзүлүш. Концепттин мазмуну *образдык чөйрө (перцептивдик, когнитивдик образдар), баалоо чөйрөсү, интерпретациялык чөйрөдөн* турат. Ал эми концепттин түзүлүшү *өзөк, жасакынкы, алыскы жана четки алкактарга* бөлүнөт.

6. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *перцептивдик* жана *когнитивдик образдары, баалоо чөйрөсү, интерпретациялык чөйрөсү* ар башка алкактарга жайгаштырылып, өзгөчө түзүлүш болуп уюшулат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык иштеги илимий жаңылыктар, тыянактар изденүүчүнүн жеке талдоолорунун, иликтөөлөрүнүн жана изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы болуп саналат.

Иште колдонулган методдор: Изилдөөдө салыштырма (*контрастивдик*), концептуалдык талдоо, сыпаттама, сурамжылоо, байкоо жүргүзүү, системалаштыруу, моделдештирүү сыяктуу методдор колдонулду.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Бишкек гуманитардык университетинин түрк филологиясы кафедрасында, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин Чет тилдер жогорку мектеби тарабынан уюшулган илимий семинарда, Түркиянын Спарта шаарындагы Сулейман Демирел университети тарабынан уюшулган II Эл аралык түрк тили жана адабияты симпозиумунда талкууланган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы. Иштин мазмунун чагылдырган 10 макала жарыяланган.

Иштин түзүлүшү: Диссертациялык иш киришүү, үч баптан, корутунду бөлүмдөн, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациялык иштин жалпы көлөмү – 165 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор, изилдөөдө колдонулган методдор, диссертациянын апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленди.

Ишибиздин **биринчи бабы «Когнитивдик лингвистика жана концептуалдык изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери»** деп аталып, үч бөлүктөн турат да, анда когнитивдик лингвистика илими жана анын келип чыгуу тарыхы, лингвомаданият таануунун маселелери, концептуалдык изилдөөнүн илимий-теориялык негиздери, концепт жана дүйнөнүн сүрөтү тууралуу түшүнүк жана ага байланышкан илимий булактарга сереп салынат. Мындан тышкары, Кыргызстанда биринчилерден болуп когнитивдик лингвистика илиминин изилденишине салым кошкон илимпоздор, алардын илимий-изилдөө иштери жөнүндө маалымат берилет.

XX кылымдын аягында Батыш лингвистикасында тилди когнитивдик ыкма менен изилдөө багытына өзгөчө көңүл бурулса, түркологияда аталган ыкманы колдонуу XXI кылымдын башында гана колго алына баштады.

Когнитивдик лингвистиканын негизги милдети – тил менен адамзаттын аң-сезимин тыгыз байланышта изилдөө. Мындай илимий байланыштар илимдин бардык тармактарында күч ала баштады. Дегеле тил менен аң-сезимдин байланышын изилдөө окумуштууларды байыртадан бери эле кызыктырып келген.

А.А.Потебня, В.Гумбольдттин тил менен аң-сезимдин байланышы тууралуу жазган эмгектери когнитивдик лингвистика илиминин пайдубалынын түптөлүшүнө, анын калыптанышына таасирин тийгизген.

Орусияда анын калыптанышына Н.Н.Болдырев менен польшалык изилдөөчү А.Вежицкая зор салым кошкон. Бул окумуштуулардан тышкары, А.В.Костин, А.Д.Шмелев, А.П.Бабушкин, В.В.Воробьев, В.В.Петров, В.З.Демьянков, В.И.Карасик, В.Н.Телия, Г.Г.Слышкин, Д.О.Добролюбовский, Е.В.Рахилина, Е.В.Урысон, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, И.К.Архипов, И.М.Кобозева, М.В.Никитин, Н.Д.Арутюнова, Р.М.Фрумкина, С.Г.Воркачев, Ю.Д.Апресян, Ю.С.Степанов ж.б. бул илимдин чегинде олуттуу илимий эмгектерди жаратып, когнитивдик лингвистиканын түптөлүп, өз алдынча илим катары калыптанышына себеп болгон.

Казакстанда Ж.А.Джамбаева, А.С.Колчин, Б.К.Аязбаева, А.А.Загидуллина, З.К.Сабитова, З.К.Ахметжанова, Д.С.Шантаева, Ж.К.Кнынова, Г.Т.Жанкидинова, А.Т.Шетиева, Н.Г.Шаймердинова, А.Ж.Кульмагамбетова, К.О.Байгонысова, К.С.Скляренко, А.Т.Дуйсенбина, М.В.Тавлуй ж.б. тарабынан когнитивдик өнүгтө кандидаттык, докторлук диссертациялар жазылган.

Кыргызстанда когнитивдик лингвистика илиминин негиз салуучулары З.К.Дербишева, М.Ж.Тагаев ж.б. болуп эсептелет. Алардын жетекчилиги алдында бир катар кандидаттык жана докторлук диссертациялар жазылууда.

Кыргызстанда Э.Т.Төлөкөва «бала»; Ы.А.Темиркулова «глаз/көз», «лицо/бет»; Г.Н.Коротенко, Н.Сардарбек кызы «жан»; Л.В.Иванова «мекен»; О.Д.Тихоненко «кайгы-сүйүнүч»; А.Р.Бутешова «жашоо»; А.Б.Мацута «сулуулук»; Г.А.Абыканова «вода/суу» концептин; А.А.Калмурзаева диний концепттерди илимий иликтеген. С.Б.Эргешова менен А.Абдулатов кыргыз тилиндеги паремияларды когнитивдик өнүгтө изилдеген.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили башка орус, казак, англис, немис, француз, кытай, араб ж.б. чет тилдери менен салыштырылып, ар тараптуу изилденип келген. Тектеш тилдер болгон түрк жана кыргыз тилдерин салыштыруу боюнча Б.Сагынбаева докторлук ишин жазса, Ахмет Гүнгөр, Айшен Кожа, Эргүн Кожа, Али Дашман, Ж.Б.Исмаилова, Керим Тузжу, Эрдал Айдогмуш ж.б. кандидаттык иштерди жазган. Бирок бул эки тил когнитивдик лингвистика өнүгүнөн бүгүнкү күнгө чейин салыштырыла элек.

Азыркы учурда тил илиминдеги жаңы багытта концептти изилдөө – көп кездешкен көрүнүштөрдүн бири. «Концепт» термини Орусияда С.А.Аскольдов-Алексеев тарабынан 1928-жылы «Сөз жана концепт» деп аталган илимий макаласында алгачкы жолу колдонулган.

В.А.Маслова: «Концепт – бул түшүнүктүк, дефинициялык, коннотативдик, образдык, баалоочу, ассоциативдик мүнөзгө ээ болгон көп өлчөмдүү түзүлүш. Концептти сыпаттоодо булардын баары эске алынышы керек» [Маслова, 2004: 46].

Концепт – улуттун ой тутумундагы таасирдүү түшүнүктөр. Дүйнөдөгү маалыматтарды аң-сезим концепт түрүндө кабыл алат. Ар бир адам тигил же бул концептти ар башкача өздөштүрөт. Анткени ар бир адамдын турмуштук тажрыйбасы ар башка болгондуктан, концепт алардын аң-сезиминде индивидуалдуу образдарды жаратат. Демек, ар бир адамдын жашоо тажрыйбасына ылайык бул образдардын кээ бир белгилери айырмаланат.

Адамдын эс тутумундагы концепттин өзгөчөлүктөрүн улут тилинде чагылдырат. Мындай улуттук өзгөчөлүктөр *концептуалдык талдоо* менен аныкталат. Улут үчүн маанилүү концепттер көп аталышка ээ. В.А.Звегинцевдин билдирүүсү боюнча, «Араб тилинде «кылыч» сөзүнүн 500, «арстан» сөзүнүн 500, «төө» сөзүнүн 1000 синоними бар. Х кылымда жашаган араб филологу Хамза аль-Исфахани «бактысыздык» сөзүнүн 400 синонимин таап, «бактысыздыктын аталыштарынын өзү – бактысыздык», - деген» [Звегинцев, 1956: 18]. Демек, араб элинин аң-сезиминде *кылыч, арстан, төө, бактысыздык* концепттери өзгөчө мааниге ээ.

Ар башка улуттун өкүлүнүн дүйнөнү кабыл алышындагы айырмачылыктар бир эле концептти түрдүүчө аташынан жана ал концепт жараткан коннотациянын түрдүүлүгүнөн аныкталат. Кыргыздар *көзү көк* адамдардын көзүнүн биотогу күчтүү болот, көзү тийиши мүмкүн деп ойлошот. Ошентип, «көк көз» концепти терс коннотацияны жаратат. Ал эми бул концепт англис, түрк жана орус элинде сулуулуктун белгисин көрсөтүп, оң коннотацияны түзөт. Кыргыз тилинде «кара көз», ал эми англис тилинде «жашыл көз (*green eyed*)», орус тилинде «көгүш» көз (*голубоглазый*)» же «жашыл көз (*зеленоглазый*)», түрк тилинде «көк көз (*mavi gözli*)» сөз айкаштары сулуу кишини атоо үчүн колдонулуп, бул сөз айкаштары катышкан ырлардын көптүгү мындай пикирди бекемдейт.

Мындан тышкары, көздүн карегинин түсүнүн «көк» болушун ар бир эл ар башкача атайт. Кыргыздар «көк көз» деп атаса, орустар «көгүш көз (*голубоглазый*)» же «жашыл көз (*зеленоглазый*)», англис эли «жашыл көз (*green eyed*)», түрктөр «көк көз (*mavi gözli*)» деп түрдүү түстөр менен атайт. Демек, ар бир улуттун ааламдагы көрүнүштөрдү кабыл алышында айырмачылыктар бар.

Дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү – бул адам баласынын айлана-чөйрөнү, дүйнөнүн түзүлүшүн түздөн-түз, бардык бөлүктөрү менен кабыл алуусу. Белгилүү бир улутка тиешелүү дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү ал улуттун өкүлдөрүнө тиешелүү дүйнөнү кабыл алуу өзгөчөлүгүнүн жыйындысын алып жүрөт. Дүйнөнүн сүрөтү элдин маданиятына, каада-салтына, тилине сиңип, укумдан-тукумга өтөт. Бирок кандайдыр бир коомдук-саясий кырдаалдардан же тарыхый өзгөрүүлөрдөн улам мындай калыптанып калган түшүнүктөр да өзгөрүүгө учурашы мүмкүн.

Бир эле кубулуш же нерсе ар башка улуттун эс тутумунда түрдүү коннотацияларды жараткан учурлар да кездешет. Мисалы, көбүнчө аба ырайы суук болуп, күндүн жылуу болуп турушун эңсеген орустардын ой тутумунда «күн» оң коннотацияны жаратат. Орус элинин аң-сезиминдеги күндүн оң коннотацияны жаратканы «солнышко» деп эркелетүү менен айтышынан аныкталат. Өзбекстандык жазуучу Т.Пулатов өзбек тилиндеги *куёш* жана түркмөн тилиндеги *офтоб* сөздөрү менен орус тилиндеги *солнышко* сөздөрүн салыштыруу менен ар бир калктын улуттук өзгөчөлүктөрүнүн тилде чагылдырылышына токтолот. Т.Пулатов бул тууралуу мындай дейт: «Климатына байланыштуу жылдын көп айларында

күндүн ысык аптабында иштегенге туура келген өзбек же түркмөн эли эч убакта күндү образдуу түрдө эркелетип *солнышко* деп атабайт. Анткени күндүн табынан жалкыган өзбек жана түркмөн элинин ой тутумунда «күн» терс коннотацияны жаратат. Ал эми өзбек эли да, түркмөн эли да сулуулукту айга салыштырат. «Ай» өзбек тилинде жалаң гана жакшы сөздөр менен сыпатталып, кооз заттарды *айга* окшоштурушат. Муну менен бирге *айды* абдан назик интонация менен айтат. Ал эми орус элинин аң-сезиминдеги *айдын* көркөм образы менен түркмөн жана өзбек улутунун ой тутумундагы *айдын* көркөм образы бири бирине дал келбейт» [Пулатов, 1976: 109].

Кыргыз тилинде да «ай» көбүрөөк оң коннотацияга ээ. Буга кыргыз кыздардын аттарынын көбүндө «ай» сөзүнүн катышканы мыкты далил болот. Мисалы: Айнура, Айзада, Адинай, Толгонай, Айжан, Айгүл, Жаркынай ж.б. Мындан тышкары, сулуу кыздарды «айдай кыз» деп айтып коюшат.

Дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы – дүйнө тууралуу маалыматтардын жыйындысын, адамды курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуш же жандуу, жансыз заттар жөнүндөгү түркүн жаңылыктардын тилде чагылдырылышы. Адамзат турмуш-тиричилигинде коммуникативдик мааниге ээ нерселерди атайт. Бирок күнүмдүк турмушта актуалдуу эмес түшүнүктөр аталышка ээ болбой калат. Мисалы, адам баласы табияттагы көп өң-түстү ажыратканына карбастан, ал түстөрдүн ичинен 30га жакын түскө гана ат берет. Ал эми аталышка ээ болбой калган түшүнүктөр дүйнөнүн когнитивдик сүрөтүндө гана жашайт. Демек, дүйнөнүн когнитивдик сүрөтү дүйнө элесинин тилде чагылдырылышынан бай.

Кыргызстанда жана Түркияда когнитивдик лингвистика жаңыдан гана колго алынууда. Бул илим адам баласынын тили жана аң-сезиминин байланышын иликтөөгө алгандыктан, күн өткөн сайын актуалдуулугу артууда. Кыргыз жана түрк тили аркылуу бул тектеш элдердин дүйнө таанымын салыштыруу – бүгүнкү күнгө чейин илимий иликтөөгө алына элек маселелердин бири.

«Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин материалдары жана концентуалдык талдоонун усул-ыкмалары» деп аталган экинчи бапта эки тилдеги «сөз» концептин иликтөөдө колдонулган факты-материалдар өз ара салыштырылды.

Кыргыз жана түрк тилинде бул эки элдин улуттук өзгөчөлүгү сакталат. Кыргыздардын жана түрктөрдүн улуттук маданияты, руханий байлыгы, каада-салты, үрп-адаты, дүйнөгө көз карашы, материалдык жана моралдык баалуулуктары, эмпирикалык тажрыйбасы, тарыхы, социалдык түзүлүшү, жашоо таризи, курчап турган жердин жаратылыш шарттары, климаты, рельефи, жаныбар жана канаттуулардын түрлөрү, өсүмдүк түркүмдөрү, жаратылышы, чөйрөсү, тирүүлүгү, акылы, аң-сезими, турмушу ж.б. сымал абстракттуу жана конкреттүү дүйнө бөлүктөрүн түзгөн элементтердин аталыштары тилинде чагылдырылат. Бул элементтердин маани-маңызын камтыган, аталган коомго гана тиешелүү, ой-пикирлердин, түшүнүктөрдүн казынасы бар. Бул калыптанып калган ойлор улуттун менталитетин түзүп,

атадан балага элдин тили аркылуу өтөт. Демек, улуттун тили коммуникативдик каражат катары гана колдонулбастан, ал улуттун маданий жана менталдык өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү түзүлүш катары да кызмат кылат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу паремиялар жана фразеологизмдер төмөндөгү жаныбарлардын, тоо-таш, канаттуулардын ж.б. аталыштарынын жардамы менен уюшулат: жырткыч жаныбарлардын аталышы (*кыргыз тилинде аюу, түрк тилинде арстан, түлкү ж.б.*); сойлоочу жана жерде-сууда жашоочулардын аталышы (*жылан*); канаттуулардын аталышы (*булбул, тоок, короз, шумкар, өрдөк ж.б.*); чымын-чиркей аталыштары (*чымын*); өң-түс аталыштары (*ак, кара, кызыл ж.б.*); идиш-аяк, тамак-аш жана даам-татымдардын аталыштары (*бал, уу, ачуу, ширин ж.б.*); соматизмдер (*баш, тил, тиш, ооз, ж.б.*); курал-жарактардын аталыштары (*ок, канжар, кылыч ж.б.*); турмуш-тиричилик буюмдарынын аталыштары (*ийне, жип ж.б.*); туугандык аталыштары (*сөздүн атасы; баланын сөзү; сөздүн төркүнү ж.б.*); тоо-таш аталыштары (*таш тиштегендей болуу; ойду-тоону сүйлөө*); теологиялык түшүнүктөрдүн аталыштары (*дуба, кудай*) ж.б.

Кыргыз жана түрк эли байыртадан бери көчмөн турмушта жашап, аңуулоо, мал чарбачылык менен алектенген. Аталган элдердин көчмөн турмушта жашашы алардын сөз байлыгынын өсүшүнө да себеп болгон. Кыргыз жана түрк тили жан-жаныбарлардын аталыштарына байланыштуу макалдарга жана фразеологизмдерге, жалпы эле тилдик каражаттарга бай. Бул түшүнүктөр кыргыз жана түрк элинин турмуш-тиричилигинде, чарбачылыгында, улуттук маданиятында маанилүү болгонунан улам, аларга байланыштуу сөздөр басымдуу болуп калган.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдарды, фразеологизмдерди уюштурууга катышкан зоонимдердин ичинен көп колдонулган **үй жаныбарларынын аталышы** (*ат, жылкы, төө, уй, кой, эчки, теке, эшек, ит ж.б.*) көп учурда адамдын терс жүрүш-турушун коннотациялайт. Мисалы: *Оозунан ак ит кирип, кара ит чыккан* [Гүнгөр, 1998: 273]. *Ит үрүр, кervan үрүр (Ит үрө берет, кербен жүрө берет)* [Жумакунова, 2005: 433].

«Сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдерде **жырткыч жаныбарлардан** кыргыз тилинде *аюу*, түрк тилинде *арстан, түлкү* зооними колдонулат. Бул жаныбарлар жырткыч болгондуктан колго көндүрүлгөн эмес. Бул зоонимдер катышкан дидактикалык чыгармалар же туруктуу сөз айкаштары ал жырткычтардын жүрүш-турушуна адамдын өзүн алып жүрүү өзгөчөлүгүн салыштыруу үчүн колдонулат. Мисалы: *Аюудай айкыруу* [Бообекова 2013: 30]. Түрк тилинде орой жана үнүн катуу чыгарып сүйлөгөн адамды *«orman kibarı (токойдогу кичи пейил)»* [Бообекова, 2013: 30] дешет.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу туруктуу сөз айкаштары жана дидактикалык чыгармаларда адамга жагымсыз таасир берүүчү сөздү чагылдыруу үчүн **сойлоп жүрүүчүлөрдөн жылан** сөзү колдонулат. *Acı söz insanı dininden çıkarır, tatlı söz yılanı ininden çıkarır*

(Ачуу сөз адамды динден, таттуу сөз жыланды ийининен чыгарат) [Аксој, 1988: 487].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдер **канаттуулардын аталыштарынын** катышы менен уюшулат. Көп учурда ал аталыштар жараткан коннотациялар да окшош. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизм жана паремияларда *булбул*, *тоок*, *короз*, *шумкар*, *өрдөк ж.б.* канаттуулардын аталыштары көп колдонулат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдер жана макал-лакаптарда *булбул* түрдүү коннотацияларды жаратат. Түрк тилинде *булбул* оң да, терс да маанини туюнткан макал-лакаптарда колдонулат. Мисалы: *Bülbülün dili belası* (*Булбулдун шору тилинде*) [Аксој, 1988: 209]. Ал эми кыргыз тилиндеги макал-лакаптарда, фразеологизмдерде *булбул* оң гана коннотацияны жаратат. Канаттуулардын аталыштарынан бир гана *булбул* адамзаттын жагымдуу үнүнө мисал боло алат. Кыргыз акындарынын ичинен көп Токтогул эл арасында *булбулга* салыштырылат. Мисалы: *Булбул Токоң Маскөөдө, акыл эсин жыйнады. Комузун алып колуна, айдалганын ырдады* [Чекиров, 1990: 11]. *Bülbül kesilmek* [Бообекова, 2013: 42].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдерде **даам-татым аталыштары** көп колдонулат. «Сөз» концептине байланыштуу паремияларда жана фразеологизмдерде жагымдуу, уккулуктуу сөз *таттуу*, *ширин*, *бал* деп сыпатталат. Мисалы: *Ağzından bal damlatmak* (*Ооздон бал тамуу*) [Аксој, 1988: 542]. *Тилден бал да тамат, уу да тамат* [Маматкулов, 2003: 10].

Адам баласынын эс тутумунда концепттердин пайда болуш ирети тууралуу Е.С.Кубрякова мындай дейт: «Эң биринчи адамдын дене мүчөсүнө байланыштуу концепттер пайда болгону талашсыз. Адам баласы башка концепттерден мурун өзүнө тиешелүү концепттерге биринчи ат берген. Көзгө көрүнгөн, кол менен кармалган нерселерге, т.а., конкреттүү нерселерди атагандан кийин, көзгө көрүнгөн, абстракттуу нерселер жөнүндө акыл калчайт. Адамзат дүйнөгү нерселерди атап гана тим болбостон, аны сүрөттөйт. Мындай сүрөттөөлөрдүн натыйжасында жаңы концепттер пайда болот» [Кубрякова, 2004: 16].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептин туюндуруучу көркөм сөз каражаттарында сүйлөө органдарынын аталышы (*тил*, *тиш*, *ооз*, *кекиртект*, *эрин*, *тиш*), угуу органдарынын аталышы (*кулак*), ички органдардын аталышы (*жүрөк*, *карын*, *кан тамыр*) ж.б. колдонулат. Мисалы: *Baş dile tartılır* (*Акыл эстин күзгүсү – тил*) [Аксој, 1988: 181].

Кыргыз тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдер **курал-жарак аталыштарынын** катышы менен да уюшулат: *Ateş yağdırtmak* (*ок жаадыруу*) [Аксој, 1988: 591]. *Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук* [Гүнгөр, 1998: 224]. *Кеби токмоктун, өзү акмак* [Гүнгөр, 1998: 227]. *Сөздүн башы бир бычак, аягы бир кучак* [Гүнгөр, 1998: 300].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу туруктуу сөз айкаштары жана дидактикалык чыгармалар **турмуш-тиричилик буюмдарынын аталыштарынын** катышы менен уюшулат: *İp ucu vermek* (*Бираз маалымат берүү*) [Аксој, 1988: 883]. *Жибин тартып көрүү* (*байкап көрүү*, *сырын тартуу*) [Абдулдаев, 1969: 210].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдер **туугандык аталыштардын** катышы менен да уюшулат: *Söz kelgende айтпаса, сөздүн атасы өлөт* [Касымалиев, 2011: 8]. *Ataların sözü kura girmez* (*Ата сөзү куру болбойт*) [Аксој, 1988: 159].

Кыргыз тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу туруктуу сөз айкаштары жана дидактикалык чыгармалар **өң-түс аталыштарынын** катышы менен да уюшулат: *Ак сөз ак жолго чыгат, кара сөз баткакка батат* [Гүнгөр, 1998: 29].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдер жана паремиялар **чымын-чиркей аталыштарынын** катышы менен да уюшулат: *Чымын чакканча көрбөө* (*Сенин тилиң заар, бирок чымын чааканча да көрбөйм*) [Осмонова, 2001: 486]. *Чиркей чакканча көрбөө* (*Мындай арсыз шакабаларды Улукбек аке чиркей чакканча да көрбөйт*) [Осмонова, 2001: 486]. *Sinekten yağ çıkartmak* (*жумурткадан кыр чыгаруу*) [Аксој, 1988: 755].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макалдар, фразеологизмдер **тоо-таш аталыштарынын** жардамы менен уюшулат: *Бири ойду сүйлөсө, бири тоону сүйлөйт* [Бообекова, 2013: 40]. *Taş atmak* (*таш ыргытуу; сөз тийгизүү*) [Аксој, 1988: 1065]. *Taşı тиштегендей болуу* [Бообекова, 2013: 121].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдер жана макал-лакаптар **теологиялык түшүнүктөрдүн аталыштарынын** катышы менен да уюшулат: *Köpeğin duası kabul olsa, gökten kemik yağar* (*Иттин тилеги кабыл болсо, асмандан сөөк жаайт*) [Аксој, 1988: 371]. *Allah insana iki kulak bir ağız vermiş* (*Алла Таала адам баласына эки кулак, бир ооз берген*) [Аксој, 1988: 139]. *Сөздөн тышкары Кудай да жок, аалам да жок. Сөздөн ашкан дүйнөдө күч да жок, жарык да жок* [Чыңгыз Айтматов].

Кыргыздар менен түрктөрдүн дини, тарыхы, үрп-адаты, маданияты бири-бирине жакын. Бул тектеш элдердин маданиятында жалпылыктар көп. Мындай жалпылык кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептин изилдеп жатканда да байкалат. Анткени аталган концептти уюштурган *мал чарбачылык*, *айыл-чарба тармагы*, *адамдын дене мүчөлөрүнүн аттары*, *жер-суу аттары*, *улууларды сыйлоо*, *туугандарга болгон мамиле*, *достук*, *душмандык*, *дин ж.б.* темасына байланыштуу лексикалык бирдиктерде орток жана ошондой эле улуттук өзгөчөлүктөр бар.

Үчүнчү бап «**Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептин талдоо**» деп аталып, анда кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин негизинде эки тилдеги концептуалдык талдоонун негиздери көрсөтүлөт.

Аталган концепттин түзүлүшү (*өзөк, жакынкы, алыскы, четки алкактары*) жана концепттин мазмуну (*образ чөйрөсү, баалоо чөйрөсү жана интерпретациялык чөйрөсү*) конкреттүү факты-материалдардын негизинде көрсөтүлөт.

Когнитивдик лингвистиканын түрдүү талдоо усулдары бар. Алардын негизгилери болуп когнитивдик талдоо жана концептуалдык талдоо ыкмалары эсептелет.

Когнитивдик талдоонун натыйжасында улуттук же жеке инсандык аң-сезимдеги (*фрейм, сценарий, гештальт, схема ж.б.*) менталдык түзүлүштөр аныкталса, *концептуалдык талдоонун натыйжасында* дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы аныкталат.

Бүгүнкү күндө концепттин түзүлүшүн жана мазмунун талдоонун жалпы жолу жок. Илимпоздор концептти изилдөөнүн түрдүү ыкмаларын сунушташат. Мындай көрүнүш когнитивдик илимдин жаш, изилдөө усулу толук аныктала элек жана терминдери жаңы калыптанып жатканы менен түшүндүрүлөт [Рудакова, 2004: 61].

В.А.Маслова, З.Д.Попова, А.В.Рудакова ж.б. сунуштаган концептти изилдөө ыкмаларында алгач концептти атаган лексикалык бирдик, т.а., **түйүндүү сөз** аныкталат.

Түйүндүү сөз – концептти атаган, стилистикалык жактан бейтарап болгон сөз. Концепттин мазмуну жана түзүлүшү дарактын жылдык шакекчелериндей сүрөттөлөт. Мындай сүрөттөө концепттин мазмунун жана түзүлүшүн чагылдыруу үчүн ыңгайлуу. Концепттин негизги мааниси – **концепттин өзөгүн** түзөт [Рудакова, 2004: 177].

В.А.Маслова концепттин курамына мындай аныктама берет: «Концепттин өзөгү – тигил же бул сөздүн сөздүктөрдөгү мааниси. Түшүндүрмө сөздүктөрдөн алынган материалдар концепттин мазмунун жана түзүлүшүн талдоого жакшы шарт түзөт» [Маслова, 2004: 45]. Түшүндүрмө сөздүктөрдө ар бир тил каражатынын кеңири белгилүү маанилери жазылат.

«Сөз» концепти – тил аттуунун бардыгына бирдей таандык универсалдуу концепт. «Сөз» термининин түшүндүрмө сөздүктөрдөгү маанилерин аныктоо менен концепттин кандай мааниге ээ экенин тактайбыз. Биз изилдеп жаткан концептти атаган «сөз» терминин **түйүндүү сөз** деп аныктадык.

«Сөз» түйүндүү сөзүнүн маанилерин аныктоо максатында орус, кыргыз, түрк тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрүндөгү маанилери талданган. Ошентип, кыргыз жана түрк тилинде аталган түйүндүү сөздүн *сүйлөмдү куруучу составдык бирдик; маани берүүчү бирдик; кеп; пикир; маалымат берүүчү каражат* деген маанилери универсалдуу болуп эсептелет.

Кыргыз тилинен айырмаланып, түрк тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө изилденип жаткан концепттин *ушак, пикир, искусство жөнүндөгү журнал* жана *ант* деген маанилери да бар.

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө бул мааниси негизги мааниси катары берилбесе да, ушул маанини туюнткан *ант – бүтүм; шерт; убада; касам; сөз; ак бата; кызыл тил; сөз карматуу; кызыл кан; канга*

кол малуу; ант ичүү; касам ичүү; калами шарифти кармоо ж.б. өтмө маанидеги сөздөр кездешет. Алар аталган концепттин өзөгүндө эмес, кийинки катмарларында орун алат.

Кыргыз жана түрк тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүнөн алынган түйүндүү сөздүн негизги маанилери «сөз» концептинин алкактык түзүлүшүнүн пайдубалын, өзөгүн түзөт. Анткени андан кийинки алкактарды түзгөн тил бирдиктери бул маанилердин негизинде пайда болгон.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин өзөгүнөн кийин жакынкы алкагы жайгашкан. Бул алкакта сөздүн мазмунун камтыган «сөз» концептинин образ чөйрөсү да орун алат.

«Сөз» концептинин жакынкы алкагын концепттин *образ чөйрөсү (перцептивдик образдар, когнитивдик образдар), баалоо чөйрөсү жана интерпретациялык чөйрөсү* түзөт.

Образ – тигил же бул концептти атаган түйүндүү сөздү укканда аң-сезимибизде чагылдырылган элес. Концепттин курамындагы образдар сезүү органдары аркылуу пайда болгон *перцептивдик* жана предмет же кубулуш жөнүндө метафоралык ой жүгүртүү аркылуу пайда болгон *когнитивдик* образдар болуп түрдүү жолдор менен пайда болот [Попова, 2010: 108].

Концептти атаган сөздү укканда ой тутумда пайда болгон образдардын пайда болуу себеби ар башка болушу ыктымал. Адам баласынын беш сезүү органы: көрүү, угуу, баамдоо, жыт билүү, туюу аркылуу кабыл алуунун негизинде жаралган образдар – *перцептивдик* образдар. Ал эми *когнитивдик* образдар метафоралык ой жүгүртүүнүн негизинде пайда болот.

Концепт жараткан перцептивдик образдардын ичинен *көрүү образы* маанилүү. Кыргыз тилинде да *өң-түс* аталыштары көрүү образына тиешелүү. Кыргыз тилинде «сөз» концепти *ак түс* образын жаратканын байкайбыз. Мисалы: *Ак сөз арыбайт, ак жүргөн киши карыбайт* [Гүнгөр, 1998: 31]. *Ак түс* кыргыз элинин аң-сезиминде *ыйык, туура* же *таза* нерселерди коннотациялайт.

Түрк тилинде аталган концепт *ак түс* образын жаратпайт. Бул сөздүн түркчө эквиваленти *doğru söz (туура сөз)* деп берилет. Мисалы: *Ак сөз – акыл сөз (Doğru söz akıl sözdür)* [Гүнгөр, 1998: 31].

Кыргыз тилинде *сөз* акыл-эсте *кара* түстү коннотациялайт. Кыргыздар «кара сөз» деп, *кара* түстүү образды жаратат.

Кыргыз тилинде *сөз ак, кара, кызыл* образдарды жаратса, түрк тилинде сөздүн аталган образдары тууралуу факты-материалдар кездешпейт. Демек, түрктөрдүн аң-сезиминде «сөз» концепти түскө байланыштуу образдарды жаратпайт.

Түрк тилинде «сөз» концептине байланыштуу *aklamak (актоо); karalamak (жалаа жабуу)* этиш сөздөрү бар. «Сөз» концептинин өң-түс образдары *ак, кара, кызыл* деп кыргыз тилинде сөздүн сын-сыпатын же *актоо* деп кыймыл-аракетти билдирсе, түрк тилинде *aklamak (актоо); karalamak (жалаа жабуу)* этиш сөздөрү менен сүйлөө процессин атайт.

Түрк тилиндеги «сөз» концептине концептуалдык талдоо жүргүзүү үчүн чогултулган материалдарды талдап, бул элдин аң-сезиминде «сөз» концепти жыт билүү органдары аркылуу жаралган образдарды жаратпаганына күбө болдук. Ал эми кыргыз элинин ой тутумунда бул концепт жыт билүү органдары аркылуу жаралган образдарды жаратат. Кыргыздар бузуку сөздөрдү жагымсыз жытка окшоштурат. Мисалы: «Кулактан кирген сасык сөз, курсакка барып муз болот» [Касымалиев, 2011: 8].

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде «сөз» концепти даам билүү органдары аркылуу пайда болгон көп образ жаратат. Мисалы: *Алганың жаман болсо, суук сөз угуп күйөсүң, алганың жакшы болсо, бал сөзүн угуп сүйөсүң* [Гүнгөр, 1998: 36]. *Сөзү таттуу, көңүлү катуу* [Гүнгөр, 1998: 301]. *Ачуу тил таттуу турмушту бузат* [Гүнгөр, 1998: 17]. *Ağzından bal aktak (Ооздон бал тамуу)* [Бообекова, 2013: 542].

Эки тилдеги кээ бир образдардын түрдүү болушу бул элдин дүйнө таанымында айырмачылыктар бар экенин тастыктайт. Кыргыз тилинде даам-татым образы *ачуу сөз* жана көрүү образы *тили суук* түрк тилинде *курч тил* туюу образы менен гана берилген. Бул жерден образдык айырма менен бирге, кыргыз тилинде абстракттуу түшүнүктөрдү, анын ичинен *сөздү* конкреттештирүү маселесинде кыргызчанын байыраак экени аныкталат.

Кыргыздардын да, түрктөрдүн да аң-сезиминде аталган концепт *туюу образын* жаратат. *Сөздүн башы катуу болсо, аягы таттуу болот* [Гүнгөр, 1998: 300]. *Sert söz (катуу сөз)* [Аксој, 1988: 543].

Кыргыз жана түрк эли сөздү уккан жана сүйлөгөн адамга байланыштуу *уеуу образдарын* жаратышкан. Мисалы: *Bülbül gibi (булбулдай сүйлөө); удуңуңуң уйлоо; köpek gibi ulmak (имтей улуу)* [Жумакунова, 2005: 897].

Кыргыз жана түрк тилинде изилденип жаткан концепттин *образ чөйрөсүн перцептивдик образдан* тышкары *когнитивдик образ* да түзөт. Тигил же бул абстракттуу түшүнүктү жеткиликтүү жана түшүнүктүү бериш үчүн конкреттүү нерселердин өзгөчөлүктөрүнө окшоштуруп образдуу беришет.

«Сөз» концептине байланыштуу факты-материалдардан кыргыздар да, түрктөр да «сөз» концептин адамдын сырткы турпатына жана адамдык сапаттарына окшоштурушат. Кыргыз жана түрк эли сөзгө адамдын сапаттарын туюнткан мисалдар да көп кездешет.

Кыргыз элинин да, түрк элинин да ой тутумунда «сөз» орой же сылык болуп, **моралдык сапаттарга** ээ: *Көңүлдүү коңиуга ызатуу сөз айтна (Gönüllü konuşma kötü söz söyleme)* [Гүнгөр, 1998: 248]. *Ket söz (төмөн сөз)* [Аксој, 1988: 452].

«Сөз» кыргыз жана түрк элинин эс тутумунда адам сымал **физикалык сапаттарга** ээ: *Кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлкү болбойт* [Абдулдаев, 1969: 374]. *Ok жарасынан сөз жарасы жаман* [Гүнгөр, 1998: 269]. *Ağır söz (оор сөз)* [Аксој, 1988: 253].

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде «сөз» адам сыяктуу **интеллектуалдык сапаттарга** ээ: *Ак сөз – акыл сөз* [Гүнгөр, 1998: 31]. *Akı sözleri (акыл сөз)* [Аксој, 1988: 248].

Кыргыз жана түрк элинин ой тутумунда «сөздүн» **социалдык абалы** бар: *Büyük söz (чоң сөз); yüksek laf (жогорку сөз). Илимдин падышасы – акыл, сөздүн падышасы – макал* [Гүнгөр, 1998: 204].

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде аталган концепттин адам сыяктуу **туугандык мамилеси бар**: *Макал – сөздүн атасы, макул – сөздүн жетеси («Atasözü» söz babası, «Evet» sözün kökü)* [Гүнгөр, 1998: 260].

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде аталган концепт адам сыяктуу **мыйзам ченемдүү процесстерге** кабылат: *Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөс* [Касымалиев, 2011: 7]. *Kalbin sözü hiç ölmez (Жүрөктөн чыккан сөз өлбөйт)*.

Жогоруда келтирилген мисалдардан «сөз» концепти кыргыз элинин да, түрк элинин да аң-сезиминде түрдүү образдарды жаратышына себеп болгону байкалат. Аталган концепт *перцептивдик* жана *когнитивдик образдарды* жаратат. Кыргыз тилинде «сөз» концепти беш сезүү органынын катышы менен *перцептивдик образдарды* толугу менен жаратат. Кыргыз тилинде изилденип жаткан концепт *ак, кара, кызыл* түс образдарын, *жагымсыз жыт* образын да жаратат. Ал эми түрк тилинде сөз концепти өң-түс образын да, жытка байланыштуу образдарды да жаратпайт.

Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концепти адам сымал касиеттерге ээ. Эки тилде тең аталган концепт физикалык, нравалык, социалдык, интеллектуалдык өзгөчөлүктөргө ээ болуп, мыйзам ченемдүү процесстерге кабылат. Мындай когнитивдик образдарга ээ болушу сөздүн адам сымал жандуу экенин тастыктайт. Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концептинин когнитивдик образы окшош.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *интерпретациялык чөйрөсү* көлөмдүү жана элдин тажрыйбасынын негизинде пайда болгон когнитивдик белгилерди камтыйт. Концепттин бул чөйрөсү бир өңчөй эмес. Концепттин *интерпретациялык чөйрөсүндө* бири бирине мазмуну жагынан жакын когнитивдик бирдиктерди бириктирип турган бир нече бөлүк бар. Концепттин *интерпретациялык чөйрөсүн баалоочу бөлүк, концепттин пайдалуу бөлүгү, фразеологиялык бөлүк жана паремиялогиялык бөлүк* түзөт.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу факт-материалдарда аталган концепттин *интерпретациялык чөйрөсү баалоочу бөлүк, концепттин пайдалуу бөлүгү, фразеологиялык бөлүк жана паремиялогиялык бөлүктөрдөн* турганы аныкталат. Алкак боюнча, «сөз» концептинин *интерпретациялык чөйрөсү жакынкы, алыскы жана четки* алкакты ээлеп кеңири мейкиндикти түзөт.

Кыргыз жана түрк тилинде концепттин эстетикалык, эмоционалдык, интеллектуалдык, адеп-ахлактык баалуулукту көрсөтүп турган когнитивдик белгилерин *баалоочу бөлүк* камтыйт. Бул бөлүктө концепттин түрдүү сапаттары көрсөтүлөт. Кыргыз элинин да, түрк элинин да «сөз» концептине баа бериши, бул элдин ой тутумунда аталган концепттин орчундуу мааниге ээ экенин айгинелейт. *Баалоочу бөлүктө* «сөз» концептинин оң жана терс сапаттары билинет.

Кыргыз жана түрк элинин ой тутумунда *сөз* сулуу деп бааланат: *Сулуулукту көздөн издебе, сөздөн изде* [Гүнгөр, 1998: 302]. *Güzel söz (сулуу сөз)* [Аксој, 1988: 347].

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде *сөз* жаман деп бааланат: *Көзү жамандын сөзү жаман* [Гүнгөр, 1998: 251]. *Kem söz, kem akça sahibindir* (*Ириген сөз менен арам акча аш болбойт*) [Аксоё, 1988: 357].

Кыргыз жана түрк элинин эс тутумунда *сөз* жакшы: *Жакшы сөз таш эритет, жаман сөз баш чиритет* [Гүнгөр, 1998: 130]. *İyi nasihat verilir, iyi ad verilmez* (*Жакшы сөз айтсаң болот, жакшы атка калтырыш кыйын*) [Аксоё, 1988: 423].

Кыргыз жана түрк элинин ой тутумунда *сөз* туура деп бааланат: *Туура сөз* [Осмонова, 2001: 35]. *Hak söz ağıdan acıdır* (*Туура сөз ачуу*) [Аксоё, 1988: 300].

Кыргыз элинин да, түрк элинин да ой тутумунда *сөз* туура эмес деп бааланат: *yanlış* (*иретсиз, туура эмес сөз*); *yersiz* (*орунсуз сөз*) ж.б.

Кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде *сөз* баалуу таш же түстүү металл менен салыштырылат: *Чечендин сөзү алтын, устанын колу алтын* [Гүнгөр, 1998: 171]. *Söz gülmüşse, sükut altındır* (*Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын*) [Гүнгөр, 1998: 432].

Турмуш-тиричиликте адам баласына практикалык жактан зарыл болгон когнитивдик белгилер *концепттин пайдалуу бөлүгүндө* болот.

Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концептинин турмуш-тиричилик үчүн практикалык жактан пайдалуулугу бирдей. Бул концепттин негизги пайдалуулугунун бири болуп *сөздүн* адамга эффективдүү таасир берген когнитивдик белгиси болуп эсептелет. Мисалы: *Малдуунун сөзү өткүр, малсыздын көзү өткүр* [Гүнгөр, 1998: 262]. *Bir söz yola getirir, bir söz yoldan çıkarır* (*Бир сөз туура жолго салат, бир сөз адаштырат*) [Аксоё, 1988: 200].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана түрк тилинде *сөздүн* түзүлүшүнө сын-пикирлер берилген. Ал *туура, туура эмес, жакшы же жаман, сулуу же суук* болушу мүмкүн. Ал эми аталган концепттин турмуш-тиричилик үчүн кандайдыр бир пайдасы *концепттин пайдалуу бөлүгүн* түзөт.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *фразеологиялык* жана *паремиологиялык бөлүктөрү* конкреттүү факты-материалдардын негизинде көрсөтүлөт. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *фразеологиялык бөлүгүндө* «сөз» концептине байланыштуу кыргыз тилинде 521, түрк тилинде 574 фразеологизм топтолгон. Бул фразеологизмдер когнитивдик белгилерине карата 11 топко бөлүнүп, талданат:

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн терс касиетин* мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Ulu orta söz söylemek* (*Ойлонбой сүйлөө*) [Бообекова, 2013: 279]. *Жаман айтпай жакшы жок* [Осмонова, 2001: 100].

2. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн оң касиеттерин* мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Zemin ve zamana uygun söz* (*орундуу сөз*) [Аксоё, 1988: 1142]. *Бал тил* [Осмонова, 2001: 69].

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздү сүйлөгөн адамдын оң касиетин* чагылдырган когнитивдик белгиси: *Özü sözü bir* (*бир сөздүү*) [Аксоё, 1988: 1000]. *Ашым өзү токтоо, бир сөздүү жигит* [Осмонова, 2001: 108].

4. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздү айткан кишинин терс сапатын* чагылдырган когнитивдик белгиси: *Айткандын оозу жаман, ыйлагандын көзү жаман. Kara ağızlı olmak; şot ağızlı* (*оозу жаман*) [Бообекова, 2013: 102].

5. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн айтылбай калган когнитивдик белгиси*: *Ичке сактоо* (*içine saklamak*) [Бообекова, 2013: 66]. *Ağzına taş almak* (*оозун жабуу*) [Аксоё 1988: 542].

6. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн көп болушун түшүндүргөн когнитивдик белгиси*: *Bir araba laf* (*көп сөз*) [Аксоё, 1988: 642]. *Жаагын жануу* [Осмонова, 2001: 135].

7. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн эффективдүүлүгүн мүнөздөгөн когнитивдик белгиси*: *Gönül okşatak* (*Жакшы сөзү менен бирөөнү сүйүндүрүү*) [Аксоё, 1988: 803]. *Сөз тийгизүү* [Осмонова, 2001: 418].

8. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн жалган когнитивдик белгиси*: *Kıtır almak* (*калп айтуу*) [Аксоё, 1988: 931]. *Беш өрдөгүн учуруу* [Осмонова, 2001: 104].

9. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөз концептинин кеңеш когнитивдик белгиси*: *Fikir vermek* (*пикир айтуу*) [Аксоё, 1988: 784].

10. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөз концептинин ушак когнитивдик белгиси*: *Dilden dile dolaşmak* (*сөз болуу*) [Аксоё, 1988: 719]. *Бакан ооз* [Осмонова, 2001: 68].

11. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдердеги *сөздүн кыйыр когнитивдик белгиси*: *Üstü kapalı konuşmak* (*кыйытын сүйлөө*) [Бообекова, 2013: 280].

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *фразеологиялык бөлүгү* бай. Бул бөлүктүн бай болушу аталган элдин дүйнөнү кабыл алуу жолунун бай экенин тастыктайт. Ар бир кырдаалга жараша элдин терең мазмундуу көркөм сөз каражаттарын жаратышы – кызыктуу көрүнүш. Кыргыз жана түрк эли фразеологизмдерде өзүнүн турмуштук тажрыйбасын чагылдырат.

«Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *паремиологиялык бөлүгү*» параграфында кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу паремиялар талданып, аталган концепттин интерпретациялык чөйрөсү тууралуу бай маалыматтарды берет.

«Сөз» концептинин *интерпретациялык чөйрөсү* ар башка адамдар тарабынан айтылып, коомдо кеңири колдонулган, улуттун бардык өкүлдөрүнө белгилүү көп сандаган баалоолор, калыптанып калган түшүнүктөр жана ой толгоолордон турат. Концепттин бул бөлүгү тигил же бул кырдаал тууралуу улуттун эс тутумундагы туруктуу ой-пикирлерди чагылдырат.

Ар бир паремия бирдигинин дефинициясы, алар тууралуу маалыматтар макал-лакаптардын, учкул сөздөрдүн жыйнактарында жана сөздүктөрүндө кеңири берилет. Бул маалыматтарды иликтөө менен концепттин интерпретациялык чөйрөсүн тактайбыз. Аталган чөйрөдө жазуучулардын, акындардын, белгилүү инсандардын, публицисттердин учкул сөздөрү, алардын концепт жөнүндө ой толгоолору камтылат. Мындай маалыматтын негизинде улуттун эс тутумундагы концепттин интерпретациялык чөйрөсү аныкталат.

«Сөз» концептинин өзгөчөлүгүн аныктоо максатында кыргыз тилиндеги 587 макал-лакапка, 216 түркчө макал-лакаптарына талдоо жүргүзүлгөн. Төмөндө кыргыздар жана түрктөр үчүн «сөз» концептинин когнитивдик белгилерин маанилүүлүгүнө карата жогорудан төмөндү көздөй тизмектелген. Мындай көп туюнтулган когнитивдик белгилердин негизинде тигил же бул улут үчүн «сөз» концептинин жалпылыктары менен айырмачылыктары аныкталат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптар когнитивдик белгилерине карата 16 топко бөлүштүрүлөт:

1. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын адамдын терс сапатын чагылдырган когнитивдик белгиси: *Ulu sözü dinlemeyen (улуу сөзгө кулак салбаган)* [Аксоё, 1988: 453]. *Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат* [Гүнгөр, 1998: 130].

2. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын адамдын оң сапатын чагылдырган когнитивдик белгиси: *Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска* [Касымалиев, 2011: 25]. *Ачирма кутуу, сөйлөтмө көтүрү (Жаманга сөз бербө)* [Аксоё, 1988: 113].

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздүн терс касиетин мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Бүгүнкү куру сөз – эртеңки өкүнүч* [Касымалиев, 2011: 7]. *Уара ийилеirse, izi kalır, kötü sözden kin kalır (Жара айыкса, так калат, жаман сөздөн кек калат)* [Аксоё, 1988: 467].

4. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздүн оң касиетин мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу* [Гүнгөр, 1998: 130]. *Tatlı söz yılanı deliğinden çıkarır (Жылуу сөз жыланды ийининен чыгарат)* [Аксоё, 1988: 517].

5. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптарындагы сөздүн жалган болушун чагылдырган когнитивдик белгиси: *Калп сөз жанга жоо, өткүр бычак кынга жоо* [Гүнгөр, 1998: 212]. *Yalanın tıttı uatsıya kadar uapar (Калтычынын шамы кунтанга чейин жанат)* [Аксоё, 1988: 465].

6. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздүн карама-каршы кырдаалдарды чагылдырган когнитивдик белгиси: *Söz var ara bozar, söz var ara düzer (Элдешипген да*

– сөз, уруштурган да – сөз) [Аксоё, 1988: 432]. *Жакшы сөз таш эритет, жаман сөз баш чиритет* [Гүнгөр 1998: 130].

7. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздү аз сүйлөш керек экенин чагылдырган когнитивдик белгиси: *Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт, аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт* [Гүнгөр, 1998: 21]. *Söz gümüşse, sükut altındır (Сөз – күмүш, унчукпоо – алтын)* [Гүнгөр, 1998: 432].

8. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздүн адамдын акылын чагылдырган когнитивдик белгиси: *Акылдуу мактанса, ишти тындырат, акмак мактанса, бутун сындырат* [Гүнгөр, 1998: 31]. *Ahnağa yüz, abdala söz vermeye gelmez (Акмак менен достошто, айбанга сөз бербө)* [Аксоё, 1988: 125].

9. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын эркек кишинин сөзүн мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Эр болсоң, көк бол, сөзүңө бек бол* [Касымалиев, 2011: 8]. *Erkek söyler kadın susar, ev düzgünlüğü (Эркек сүйлөсө, аял үн дебесе, үйдө тартип болот)* [Аксоё, 1988: 269].

10. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын аял кишинин сөзүн мүнөздөгөн когнитивдик белгиси: *Sırası gelen sözü gelin söyler (Келген сөздү келин айтам)* [Аксоё, 1988: 427].

11. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын туугандардын ортосундагы мамилени чагылдырган когнитивдик белгиси: *Өткүр ок – душманга, өткүр сөз – тууганга* [Гүнгөр, 1998: 283]. *Kızım sana söylüyorum, gelinim sen dinle (Керегем сага айтам, келиним сен ук)* [Аксоё, 1988: 88].

12. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын кары адамдардын сөзүн сыйлоо салтын белгилеген когнитивдик белгиси: *Карыга катуу айтна, ката кетирсе, жаакка чапта* [Гүнгөр, 1998: 219]. *Ulu sözü dinlemeyen, uluyakalır (Улуунун сөзүн укпаган улуйт)* [Аксоё, 1988: 756].

13. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардын сөздүн кеңеш когнитивдик белгиси: *Кеңешериң болбосо, кабыргаң менен кеңеш* [Гүнгөр, 1998: 231]. *İyi nasihat verilir, iyi ad verilmez (Жакшы кеңеш бериш оңой, жакшы атка калтырыш кыйын)* [Аксоё, 1988: 337].

14. «Сөз» концептинин кыргыз тилинде, түрк тилинен айырмаланып, чечен кишини мүнөздөгөн когнитивдик белги бар: *Кургак сөз, куру чечен атка конбо* [Касымалиев, 2011: 23].

15. Түрк тилинен айырмаланып, кыргыз тилинде сөздүн бата когнитивдик белгиси бар: *Куру аякка бата жүрбөйт* [Гүнгөр 1998: 251].

16. Кыргыз тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптардагы сөздүн тилек когнитивдик белгиси: *Жакшы тилек – жарым ырыс* [Гүнгөр, 1998: 78].

«Сөз» концептине байланыштуу учкул сөздөр аталган концепттин паремиологиялык бөлүгүн толуктап, интерпретациялык чөйрөсүндө орун алат. Улуттун көрүнүктүү инсандарынын мындай сөздөрү маданий баалуулуктарды өз ичине камтып, элдин изилденип жаткан концепт тууралуу пикирин чагылдырат.

Кыргыз жана түрк ойчулдары *сөздү таасирдүү, ыйык, кайра кайтпас, күзгү, кеңешчи, күч, эне тил, байлык, өнөр* ж.б. касиетин белгилешет. Ал нускалуу сөздөрдө эки элдин улуттук коннотациясы бар баалар, аң-сезим, ой-жүгүртүү процесстери, дүйнөнү таануу, дүйнөнү кабылдоо, сактоо жана аны өздөштүрүү камтылат.

Бул учкул ойлор кыргыз жана түрк элинин ой тутумундагы «сөз» концепти тууралуу уникалдуу пикирлерди гана камтыбастан, жалпы адамзат коомунда да баалуу деп эсептелген универсалдуу когнитивдик белгилерди камтыйт. Белгилүү инсандардын учкул ойлору жалпы этностун эс тутумун түзүүчү негизги тыянактарды, маалыматтарды, турмуштук тажрыйбаны, байкоо жана баалоолорду жалпылаштырат. Мындай маалыматтын негизинде эки тектеш тилдеги паремиологиялык бөлүк жыйынтыкталат.

Корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн жыйынтыктары чыгарылат. Диссертациялык иште тектеш кыргыз жана түрк тилиндеги концептуалдык талдоонун негиздери «сөз» концептинин негизинде каралып, мунун натыйжасында эки тилдеги дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы, ар бир улут дүйнөнү концепттер аркылуу кабыл алышы иликтенип, кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептин уюштурган тил бирдиктери системага салынып, алардын универсалдуулугу жана улуттук-спецификалык өзгөчөлүктөрү белгиленет. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин түзүлүшү жана мазмуну аныкталат.

Когнитивдик лингвистиканын түрдүү талдоо усулдары бар. Алардын негизгилери болуп *когнитивдик талдоо* жана *концептуалдык талдоо* ыкмалары эсептелет.

Ар бир түшүнүктүн мааниси жеке адамдын ой жүгүртүшүнө же калктын дүйнө туюмуна байланыштуу. Когнитивдик талдоо көбүнчө ассоциативдик тажрыйбага таянат, анткени ушул ыкма аркылуу адамдын же улуттун аң-сезиминдеги улуттук же индивидуалдуу ой жүгүртүү өзгөчөлүгү, менталдык түзүлүшү изилденет.

Ал эми концептуалдык талдоонун натыйжасында дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы аныкталат. Ар бир тилде элдин тарыхы, маданияты, моралдык жана материалдык баалуулуктары ж.б. улуттук өзгөчөлүктөрү камтылат. Ааламдагы кубулуштар жана нерселер өзүнүн табияты боюнча бирдей. Бирок ал концепттерди ар бир адам өзүнүн жашоо тажрыйбасына, тарбиясына, руханий дүйнөсүнө, билимине, калыптанган ой жүгүртүү өзгөчөлүгүнө жараша бири биринен айырмалуу кабыл алат. Кээ бир концепттер белгилүү адамдардын тобунда, т.а., бир улуттун өкүлдөрү тарабынан кабыл алуу жалпылыктарына ээ. Элдин дүйнөнү кабыл алышындагы мындай улуттук өзгөчөлүктөр тили аркылуу изилденет.

Бүгүнкү күндө концептуалдык талдоонун бардык окумуштуулар тарабынан кабыл алынып, такталган изилдөө жолу жок. Когнитивдик лингвистика XX кылымдын акыркы жыйырма жылдыгында гана илим катары калыптангандыгы үчүн ар башка илимпоз түрдүү *концептуалдык талдоо* ыкмаларын сунуштайт. Буга карабастан бул ыкмаларда жалпылыктар көп.

Кыргыз жана түрк эли «сөз» ыйык, улуу касиетке ээ, улук, кудуретүү байлык жана таасирдүү күч деп эсептешет. Кыргыздар жаш муунду «сөздүн» күчү менен тарбиялоону көздөйт. Аталган элдер дайыма адамдын өзүнөн мурун «сөзүнө» баа берет. Кыргыз жана түрк эли ой жүгүртүүнүн өсүшүн сөздүн өсүшүнө көз каранды деп эсептейт. «Сөз» – кыргыз жана түрк элин мүнөздөөчү улуттук белгилердин бири катары бааланып, алардын ой тутумунда өзгөчө мааниге ээ болгондуктан, лингвомаданий концепттердин катарынан орун алат.

Концепттин улуттук дүйнө элесиндеги мааниси, салмагы анын тилдеги орду, колдонулушу, чагылдырылышы менен бааланат. Канчалык бул концепт сөз аркылуу, фразеологизмдер, макал-лакаптар аркылуу вербалдаштырылса, ошончолук когнитивдик статусу жогору болот. Мындай концепттер элдин оозеки чыгармаларында, көркөм адабияттарында, акын, жазуучулардын чыгармаларында көп колдонулат. Улуттук эс тутумдагы маанилүү концепттер дайыма жаңы когнитивдик маанилерге байып, өзгөрөт.

Кыргыз жана түрк тилинде «сөз» концептине байланыштуу талданган паремиялар жана фразеологизмдер кыргыздардын жана түрктөрдүн ар кандай тарыхый, саясий, коомдук, турмуштук кырдаалдарын, турмуштук тажрыйбаларын чагылдыруу менен сөздүн мазмундуулугун арттырат. Болочоктогу муунга тарбиячы, кеңешчи милдетин аткарат. Ошондуктан макал-лакаптар элдин ой жүгүртүүсүнүн көркөм элеси, образдуу көрүнүшү катары бааланат.

Концепт – көп катмардуу кубулуш. Концепттин ар бир катмары – түрдүү тарыхый доорлордо элдин турмуштук тажрыйбасынан чыгарган корутундусу. Концепттин мазмуну *образ чөйрөсү* (*перцептивдик, когнитивдик образдар*), *баалоо чөйрөсү*, *интерпретациялык чөйрөдөн* турат. Ал эми түзүлүшү *өзөк, жакынкы, алыскы, четки алкактардан* турат.

Концепттин мазмунун изилдөө үчүн өз кезеги менен иштеле турган кадамдар бар. Алгач *түйүндүү сөздү* аныктоо керек. Ал концепттин *өзөгү* болот. *Түйүндүү сөздү* белгилеп алгандан кийин, бул сөздүн кеңири белгилүү, актуалдуу маанисин аныктоо керек. *Түйүндүү сөздүн* сөздүктөгү маанилери башка тексттердеги маанилери менен толукталат.

«Сөз» концептинин *түйүндүү сөзү* деп тилде көп кездешип, көп маанилүү, баарына белгилүү, абстракттуу өзгөчөлүккө ээ болгон «сөз» терминин түйүндүү сөз деп кабыл алабыз. *Түйүндүү сөздүн* түшүндүрмө сөздүктөрдөгү негизги маанилери концепттин өзөгүн түзөт. Кыргыз

тилинде «сөз» концептинин өзөгүн «пикир алышуунун бирдиги» сымал түшүндүрмө сөздүктөгү мааниси түзсө, түрк тилинде «убада», «ушак» ж.б. маанилери берилген. Бул маанилер кыргыз тилинде кошумча маанилери катары берилет жана буларды туюндурган көркөм сөз каражаттары көп.

Концепттин жакынкы алкагын образдык чөйрө (*перцептивдик жана когнитивдик образдар*), баалоо чөйрөсү (*туура, туура эмес, жакшы, жаман*) жана интерпретациялык чөйрө (*концепттин пайдалуу бөлүгү, фразеологиялык бөлүгү, паремиологиялык бөлүгү*) түзөт. Кыргыз тилинде түрк тилине караганда, «сөз» концептине байланыштуу фразеологизм жана макал-лакаптарда перцептивдик образдардын байыраак экени байкалат.

Эки тилде тең «сөз» концептинин *интерпретациялык чөйрөсү* концепттин *образдык чөйрөсү* менен *баалоо чөйрөсүнөн* көлөмдүүлүгү менен айырмаланат.

Кылымдар бою топтолгон турмуштук бай тажрыйбага негизделген ата-бабаларыбыздын «сөз» жөнүндөгү философиялык ойлорун камтып, укумдан-тукумга өтүп келе жаткан нускалуу фразеологизмдер концепттин *алыскы алкагынан* орун алып, фразеологиялык бөлүктү түзөт.

Ал эми концепттин паремиологиялык бөлүгү *четки алкакты* түзөт. «Сөз» концептинин курамынын *четки алкагында* макал-лакаптар жана көркөм адабий тексттердеги акын, жазуучу жана белгилүү инсандардын «сөз» жөнүндө айткан учкул ойлору жайгаштырылат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин *перцептивдик жана когнитивдик образдары, баалоо чөйрөсү, интерпретациялык чөйрөсү* ар башка *алкактарга* жайгаштырылып, өзгөчө түзүлүш болуп уюшулат.

Концептуалдык талдоонун натыйжасы кара сөз түрүндө (*сөздүк модель*) же схема түрүндө (*графикалык модель*) көрсөтүлөт. Концептуалдык талдоонун жыйынтыктарын схема түрүндө көрсөтүү практикалык жактан ыңгайлуу болгону менен, концепттин мазмунун көрсөтүлгөн схемада чагылдыруу физикалык жактан мүмкүн эмес.

Көркөм сөз каражаттарында кыргыздардын жана түрктөрдүн дүйнө таанымындагы «сөздүн» орду жөнүндөгү чогулткан билиминин жыйындысы камтылат. Бул улуттардын түшүнүгү боюнча, ар бир адамдын билим жактан жетишкендиги тилинде чагылат. Адамдын ой жүгүртүшүнүн, аң-сезиминин күзгүсү – тил. Адамдын сүйлөгөн сөзүнөн анын инсандык сапаттары билинет. «Сөз» жөн гана маалымат берип, коммуникативдик кызмат аткарбастан, адам баласынын жеке мүнөзү, анын адамдык касиеттери тууралуу толук маалымат берет.

«Сөз» концепти дүйнөлүк маданиятта коомдун философиялык, руханий, диний, адеп-ахлактык жана тарыхый өзгөчөлүгүн чагылдырган татаал жана маанилүү концепттердин бири болуп эсептелет. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин маанилерин изилдеп жатып, бул концептти универсалдуу жана улуттук-спецификалык менталдык өзгөчөлүктү чагылдырган концепт катары баалоого болот.

Бул диссертациялык иште «сөз» концептинин мисалынын негизинде кыргыз жана түрк тилиндеги концептуалдык талдоонун негиздерин толук көрсөткөнгө аракет кылдык.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Чолпонкулова Г. Кыргыз элинин каада-салтындагы батанын лингвокогнитивдик мүнөзү [Текст] / Г. Чолпонкулова // К.Тыныстанов ат-гы Ысык-Көл мамлекеттик университети менен К.Карасаев ат-гы БГУнун «Кыргыз тили жана адабияты» журналы. – Бишкек. – 2010. – № 17. – 33-35-бб.

2. Чолпонкулова Г. Кыргыз тилинде «сүйлөө» концептинин образдык компоненти жана маалыматтык мазмуну [Текст] / Г. Чолпонкулова // К.Тыныстанов ат-гы Ысык-Көл мамлекеттик университети менен БГУнун «Кыргыз тили жана адабияты» журналы. – Бишкек. – 2011. – № 19. – 61-63-бб.

3. Чолпонкулова Г. Кыргыз тилинде «сүйлөө» концептинин паремиологиялык зонасы [Текст] / Г. Чолпонкулова // К. Карасаев ат-гы БГУнун жарчысы. – Бишкек. – 2011. - №2 (19). – 256-258-бб.

4. Чолпонкулова Г. Кыргыз тилинде «сүйлөө» концептинин интерпретациялык мейкиндиги [Текст] / Г. Чолпонкулова // К.Карасаев ат-гы БГУнун жарчысы. – Бишкек. – 2011. – №2 (19). – 249-251-бб.

5. Чолпонкулова Г. Кыргыз тилиндеги «сөз» концептинин семантемасын моделдештирүү [Текст] / Г.Чолпонкулова // К. Карасаев ат-гы БГУнун жарчысы. – Бишкек. – 2011. – №3 (20). – 114-116-бб.

6. Чолпонкулова Г. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын түркчө котормосундагы «сөз» концептинин курамы [Текст] / Г. Чолпонкулова // Эл аралык илимий журнал «Научный мир Казахстана». – Астана. – 2012. – №1 (41). – 46-50-бб.

7. Чолпонкулова Г. Түрктөрдүн концептосферасында «сөз» концептине байланыштуу макал-лакаптар [Текст] / Г. Чолпонкулова // Эл аралык илимий журнал «ALATOO ACADEMIC STUDIES». – Бишкек. – 2012. – №1. – 176-181-бб.

8. Чолпонкулова Г. Кыргыз тилиндеги «сөз» концептине семантикалык анализ жүргүзүү [Текст] / Г.Чолпонкулова // Эл аралык илимий журнал «Научный мир Казахстана». – Астана. – 2012. – №2 (42). – 74-77-бб.

9. Чолпонкулова Г. Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концепти [Текст] / Г. Чолпонкулова // Эл аралык илимий симпозиумдун журналы «Түрк тили жана адабияты». – Спарта. – 2012. – 339-346-бб.

10. Чолпонкулова Г. Кыргыз жана түрк элинин маданиятынын тилде чагылышы [Текст] / Г. Чолпонкулова // Эл аралык илимий журнал «ALATOO ACADEMIC STUDIES». – Бишкек. – 2014. – №1. – 146-150-бб.

Чолпонкулова Гулзат Боромбаевнанын «Кыргыз жана түрк тилиндеги концептуалдык талдоонун негиздери («Сөз» концептинин негизинде)» деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Багыттоочу сөздөр: дүйнөнүн сүрөтү, кыргыз тили, түрк тили, маданият, коннотация, концепт, ассоциация, өзөк, алкак.

Изилдөө объектиси: Кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин негизинде концептуалдык талдоонун негиздери.

Изилдөөнүн максаты: Иштин негизги максаты кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептинин материалынын негизинде концептуалдык талдоонун негиздерин, принциптерин аныктоо болуп эсептелет.

Изилдөөнүн ыкмалары: Диссертацияны жазууда сыпаттама, салыштырма, сурамжылоо, байкоо жүргүзүү, системалаштыруу, моделдештирүү, концептуалдык талдоо методдору колдонулду.

Алынган жыйынтыктар жана анын жаңылыгы: Кыргыз жана түрк тилинде концептуалдык талдоонун негиздери «сөз» концептинин негизинде салыштырма планда алгач ирет иштелип, эки тилдеги «сөз» концептинин жалпылыктары менен айырмачылыктары биринчи жолу илимий изилдөөгө алынды.

Диссертацияда кыргыз жана түрк тилиндеги «сөз» концептине байланыштуу фразеологизмдер, паремиялардын орток жана улуттук өзгөчөлүктөрү аныкталды. Эки тилдеги аталган концептин түзүлүшү жана мазмуну конкреттүү факты-материалдар менен далилденди.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжалары, тыянактары, диссертациянын материалдары кыргыз жана түрк тилинде когнитивдик лингвистика, лексикология, семантика жана стилистика дисциплиналары боюнча лекция өтүүдө, окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө баалуу материал болуп кызмат кыла алат.

Бул илимий эмгеги кыргыз жана түрк тилдерин салыштырып жаткан изилдөөчүлөр, жогорку окуу жайларында аталган темада атайын тандоо курстарын окутууда колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

к диссертационному исследованию Чолпонкуловой Гулзат Боромбаевны на тему: «**Основы концептуального анализа в кыргызском и турецком языках (на примере концепта «слово»)**» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 –тюркские языки.

Ключевые слова: картина мира, кыргызский язык, турецкий язык, культура, коннотация, концепт, ассоциация, ядро, периферия.

Объект исследования: концептуальный анализ концепта «слово» в кыргызском и турецком языках.

Цель исследования: Целью диссертационной работы является исследование принципов, основ концептуального анализа на примере концепта «слово» в кыргызском и турецком языках.

Методы исследования: В работе использованы описательный, сравнительный (контрастивный) методы, опрос, наблюдение, систематизирование, моделирование, концептуальный анализ.

Полученные результаты исследования и их научная новизна: Научная новизна заключается в том, что подобное исследование проводится впервые.

В ходе работы были использованы фитонимы, артефакты, зоонимы, соматизмы в паремиях и фразеологизмах. На основе их исследований были выявлены содержание и структура концепта, параллели и отличительные особенности концепта «слово» в кыргызском и турецком языках. А также на основе конкретных факт-материалов данного концепта был проведен анализ и выявлены национальные особенности двух народов.

Область применения: Материалы и результаты работы могут быть применены в области когнитивной лингвистики, лексикологии, семантики и стилистики языка; в научных исследованиях; в подготовке научно-методической литературы; в проведении лекций в высших учебных заведениях; в составлении словарей и т.д.